

В статье проанализированы морфологические и синтаксические граммемы категории темпоральности, определен их статус в составе этой категории. Морфологическую категорию времени формирует система формальных средств выражения настоящего, будущего и прошлого времени, особенный статус прошлого времени (давно минувшего) влияет на проблематичность его определения.

Ключевые слова: прошедшее, будущее, настоящее время, морфологическая категория времени глагола, момент речи, синтаксическая категория времени предложения.

In the suggested article it has been analyzed morphologic and syntax gramemas of the temporality category. It has been defined its status within the category. The morphology category of time is formed by the system in terms of expression for present, past and future meaning. There is a major impact of the specific status of greatpast tense for complexity of its definition.

Keywords: past, present, future tense, verb morphology category of time, moment of expression, time syntax category of sentence.

УДК 811.161.2'373 + 811.161.2'36

I. С. Савченко

СТРУКТУРНО-СЛОВОВІРНІ МОДЕЛІ ВІДДІЄСЛІВНИХ ОМОНІМІВ-ІМЕННИКІВ

У статті подано структурно-словотвірні моделі омонімів-іменників віддієслівного походження. У цих моделях представлено типи міжморфемної валентності омонімів та семантичні відношення між морфемами (тотожні, багатозначні, омонімічні), що сприяють утворенню омонімічних дериватів.

Ключові слова: структурно-словотвірні моделі, омоніми-іменники віддієслівного походження.

Проблема виділення омонімічних одиниць лексичного рівня має довготривалу історію вивчення, багату методологію дослідження, специфічні наукові традиції, в основу яких покладено почасти діаметрально протилежні теорії.

Аналіз явища омонімії у слов'янському мовознавстві, розпочатий ще в період пізнього середньовіччя (XVI–XVII ст.), здійснювався з лексико-семантичного, граматичного та словотвірного поглядів. Була спроба примирити змістовий та формальний підходи до розрізнення полісемії та омонімії, аналізуючи однозвучні слова на засадах комплексного застосування лексичних, словотвірних і граматичних ознак, що дало змогу виділити три основні принципи: функціонально-семантичний, структурно-словотвірний та категоріально-граматичний. Цей матеріал представлено в дисертаційному дослідженні автора — «Принципи виділення лексичних омонімів-іменників в українській мові» [13], виконаному в 1994 р. під керівництвом доктора філологічних наук, професора, дійсного члена Академії вищої школи України, дійсного члена Академії педагогічних наук України, заслуженого діяча науки і техніки України Арнольда Панасовича Грищенка.

Мета цієї статті – показати дієвість структурно-словотвірного принципу виділення лексичних омонімів в українській мові, зокрема омонімів-іменників віддієслівного походження, шляхом представлення структурно-словотвірних моделей аналізованих одиниць.

У лінгвістичній науці по-різному з'ясовують роль словотвірних чинників при аналізі лексичної омонімії: дослідники цього явища кваліфікують словотвірні зв'язки слова то як основну [15, 88], то як додаткову [3, 76], чи як розрізнявальну [11] ознаку.

Структурно-словотвірний аналіз фіксує —*пошу* омонімів у тих випадках, коли розщеплення значень слова супроводить утворення нових словотвірних центрів, не зв'язаних між собою семантично” [5, 78]. Є навіть спроби заперечити дериваційний аспект при виділенні омонімів, оскільки він —*врішального значення мати не може*”, будучи —*фактом лексико-семантичного плану*” [1, 78]. На недоліки структурно-словотвірного аналізу вказує також Ф. П. Філін, мотивуючи це тим, що —*омніми – явище лексичної семантики*”, а для їхнього визначення —*вга*ються цілком рівноправні способи: структурно-семантичний, морфолого-словотвірний, структурно-граматичний” [16, 59].

Наведені міркування засвідчують не завжди адекватне тлумачення дериваційного фактора на лексичному рівні, що, у свою чергу, звужує межі застосування структурно-словотвірного принципу, основу якого складає морфемна валентність омонімів певного лексико-граматичного класу слів.

За характером членування дериватів-омонімів на значущі частини можна виділити два типи омонімічних одиниць: 1) омоніми з ідентичним морфемним членуванням та 2) омоніми з неідентичним морфемним членуванням.

Омонімічні пари і ряди першого типу творяться, як правило, за конкретними структурно-словотвірними моделями, в основі яких лежить сполучуваність семантично різних морфем – тотожних, багатозначних, омонімічних. Структурно-словотвірне моделювання схематично відтворює

синтагматичні відношення між твірною основою та словотвірними засобами, регламентовані певними правилами лінійної сполучуваності, та прагматичні зв'язки між твірними й похідними словами.

Представлені нами віддієслівні омонімічні пари й ряди (це 45 % від загальної кількості однозвучних слів, зареєстрованих у «Словнику української мови» (далі СУМ; див.: 1)) утворено за такими структурно-словотвірними моделями.

Модель № 1: омонімія (омоформія, омографія) основи + тотожний суфікс = слова-омоніми

Особливістю цієї моделі є, очевидно, її відтворююча функція. Вона полягає в тому, що похідні слова-омоніми з суфіксальними морфемами *-инн(я), анн(я), -яинн(я), -енн(я), -інн(я), -уванн(я), -юванн(я), -ванн(я)*, які виникли як фонетичні модифікації **-ьје, *-іје* шляхом перерозкладу пасивних дієприкметників минулого часу на **-п-, *-еп-* [2, 129], успадковують омонімію твірного слова.

У системі словотвору сучасної української мови виявляють «вигріструктурну тенденцію до поліморфізації суфіксів» [7, 53]. Очевидно, цей процес стосується морфа *-инн(я) (-анн(я), -енн(я), -інн(я), -ванн(я), -уванн(я), -юванн(я))*, що зустрічається в утвореннях від дієслів з суфіксом *-а (-я)* або *-ва, -ува(-юва-), -и-, -і-* та має загальне дериваційне значення опредметненої дії чи процесу. Це добре ілюструється прикладами: *ховання¹ – ховати¹ – перехувати* і *ховання² – ховати² – вховувати* (СУМ, XI, 101), *промокання¹ – промокати¹ – рибитися мокрим* і *промокання² – промокати² – вшувувати* (СУМ, VI, 234), *чинення¹ – чинити¹ – здійснювати щось* і *чинення² – чинити² – обробляти шкури тварин* (СУМ, VIII, 236–237) тощо.

Морфемна будова окремих омонімічних пар віддієслівного походження включає також, окрім названих, суфікси *-чик* (*об'їждчик¹* від *об'їжджати¹* —охороняи ділянки угідь, об'їжджаючи їх" і *об'їждчик²* від *об'їжджати²* —привчати коней до їзди з вершником" (СУМ, V, 509)), *-льник* (*топільник¹* від *топити¹* —опалувати" і *топільник²* від *топити²* —плавти" (СУМ, X, 194)), *-к* (*підрубка¹* від *підрубати* і *підрубка²* від *підрубати* (СУМ, VI, 494)).

Модель № 2: омонімія (омоформія) основи + багатозначний суфікс = слова-омоніми

Значення лексеми *заступник* —той, хто заступає, заміняє когось на якому-небудь посту, виконує чий-небудь обов'язки", і —той, хто захищає кого-небудь" (СУМ, III, 337–338), не можна розглядати як лексико-семантичні варіанти одного слова. Структурно-словотвірний аналіз виявляє утворення їх від омоформічних основ *заступати¹* —заміняти" і *заступатися²* —захищати" за допомогою багатозначного суфікса *-ник*, який у першому слові формує словотвірне значення —*ооба* як виконанець дії за сталим заняттям, посадою", наприклад: —*ступник начальника цеху*" тощо. У другому члені гомогенної омонімічної пари фіксується словотвірне значення —*ооба* як носій певної процесуальної ознаки, що обумовлює її поведінку": —*Ідй плечистий майор з сірими розумними очима здався їм всемогутнім заступником, який все може, досить тільки звернутися до нього*" (О. Гончар).

Модель № 3: омонімія основ + омонімія суфіксів = слова-омоніми

Лексичне наповнення цієї структурно-словотвірної моделі створюють омоніми на позначення діючої особи та діючого предмета. Твірною основою їх є переважно префіксовані дієслова недоконаного виду на *-юва-, -и-*: *розпільювач¹* —прилад або пристрій для розсіювання якої-небудь рідини" від *розпільювати²* —розсіювати" і *розпільювач²* —той, хто розпилює що-небудь пилкою" від *розпільювати²* —розрізати пилкою" (СУМ, VIII, 761), аналогічно – *обпільювач¹* і *обпільювач²* (СУМ, V, 556), *перевідник¹* —той, хто що-небудь переводить, псує" від *переводити¹* —псувати" і *перевідник²* —пристрій, за допомогою якого що-небудь переводять" від *переводити²* —змінювати положення" (СУМ, VI, 141). Суфіксальна омонімія спричинена в цих словах відповідно морфемами *-ач, -ник*.

Омоніми, ідентифіковані за номенклатурною ознакою – приналежністю до різних терміносистем, виникають унаслідок поєднання омонімічних віддієслівних основ на *-и, -а (-я)* та омонімії суфіксальних морфем *-льник, -щик*: *точільник¹* —той, хто займається гострінням різальних інструментів", від *точити¹* —робити гострим" і *точільник²* —жук, шкідник деревини" від *точити²* —ризти кору" (СУМ, X, 213); *пільщик¹* —той, хто пиляє що-небудь пилкою", від *пиляти¹* —ризати пилкою" і *пільщик²* —жомаха родини перетинчатокрилих" від *пиляти²* —ризти" (СУМ, VI, 355).

Модель № 4: омонімія (омоформія) основ + нульовий суфікс = слова-омоніми

Деривати-омоніми цієї моделі утворено нульовою суфіксацією від дієслів доконаного й недоконаного виду, насамперед префіксальних, наприклад: *скіс¹* від *скосити¹* —навати косої форми" і *скіс²* від *скосити²* —зрізати косою або косаркою" (СУМ, IX, 271), *запуск¹* від *запускати¹* —прмушувати рухатися" й *запуск²* від *запускати²* —перетавати доїти корову перед отеленням" (СУМ, III, 283), *ляск¹* від *ляскати* —плескати в долоні" й *ляск²* від *ляцяти* —трещати" (СУМ, IV, 581) тощо.

Модель № 5: тотожні твірні основи + омонімічні суфікси = слова-омоніми

У формуванні омонімічних пар за цією схемою основну роль відіграє омонімія суфіксів *-ник*, *-альник*, *-ч*, *-ач*, *-чик*.

Суфікс *-ник* при визначенні особи за дією був активним словотвірним елементом уже в давньоруській мові (наприклад, у словах *исповздникъ*, *поручьникъ*, *восприемьникъ*); з дієслівними основами поєднувався суфікс *-льник* (*бзльицьникъ*, *владзьицьникъ*) [6, 17]. Наявність словотвірного типу з суфіксом *-чик* (*-чик*), що виник на базі суфікса *-ик*, є також своєрідною особливістю східнослов'янського словотвору [8, 5]. Явищем специфічно українського словотвору є деривати, утворені за допомогою суфіксальної морфеми *-ч(-ач)*.

Згадані суфікси, що первісно утворювали похідні зі значенням діючої особи, набули нової функції, беручи участь у творенні назв діючих предметів. Розширення семантичного простору суфіксальних морфем унаслідок екстралінгвістичних чинників спричинилося до ряду наукових непорозумінь. А. І. Васильєв, наприклад, вважає, що суфікси *-чик*, *-чик* із значенням особи та знаряддя – багатозначні, а суфікси *-тель*, *-ник* і особливо *-лк(а)*, *-льник* у таких же значеннях омонімічні [4, 54]. На думку П. А. Соболевої, у випадках типу *счетчик¹* і *счетчик²* виявляються різні значення похідних слів, зв'язаних між собою опосередкованим зв'язком. —Суфікси *-чик¹* і *-чик²*, — зазначає дослідниця, — не омоніми, оскільки реалізують агентивне і знаряддеве значення, які співіснують у віддієслівних іменниках” [14, 84–85]. Спільність виконуваної особою і предметом функції вбачає у словах *счетчик* (людина і прилад), *разведчик* (людина і літак) Л. Л. Кутіна [9, 57]. Помилковим таке твердження вважає З. А. Потіха, стверджуючи, що в суфіксах *-тель*, *-атор*, *-чик*, *-чик*, *-ник* на основі початкової багатозначності розвинулася омонімія: 1) суфікси діючої особи, 2) суфікси знаряддя дії. Наявність же спільного моменту —знаряддя виконавця дії” — не дає нам підстави нехтувати основами, а саме: мова йде про людину або механізм” [10, 59–60]. Урахування природи денотата має тут принципово важливе значення, тому немає причини відмовлятися від цього погляду.

На основі наведених вище міркувань до омонімів слід зараховувати слова, що репрезентують значення особи як виконавця певної дії та значення діючого предмета й утворюються за словотвірним типом з омонімічними суфіксами: а) *-ник¹* і *-ник²*, наприклад: *запальник¹* —робітник, який підпалює запали” і *запальник²* —пристрій для здійснення спалаху вибухової речовини” (СУМ, III, 243), *накатник¹* —пристрій, яким накатують на поверхню чого-небудь фарбу, клей і т. ін.” і *накатник²* —робітник, який займається накатуванням чого-небудь” (СУМ, V, 100); б) поліморфними суфіксами *-альник¹* і *-альник²*: *роздавальник¹* —робітник” і *роздавальник²* —пристрій” (СУМ, VIII, 661), *фасувальник¹* —робітник” і *фасувальник²* —прилад” (СУМ, X, 568); в) *-чик¹* і *-чик²*: *мітчик¹* —тойхто ставить мітки”, і *мітчик²* —1)інструмент у вигляді гвинта для нарізування внутрішньої різьби; 2) прилад, знаряддя, яким ставлять мітки” (СУМ, IV, 756); г) *-ч¹* і *-ч²*: *перетворювач¹* —тойхто змінює що-небудь”, і *перетворювач²* —пристрій для перетворення енергії” (СУМ, VI, 295), *освітлювач¹* —особа, що створює світлові ефекти”, і *освітлювач²* —прилад, який є засобом, джерелом освітлення” (СУМ, V, 757). В окремих омонімічних парах, поряд із словотвірним значенням агентивності, актуалізовано значення речовинності, як-от: *протруювач¹* —робітник, фахівець, який протрує зерно, насіння”, і *протруювач²* —жісна речовина, якою протрують зерно, насіння” (СУМ, VIII, 327), *збагачувач¹* —пристрій у карбюраторі для збагачування пального” і *збагачувач²* —речовина, яка сприяє процесові збагачення руди, вугілля” (СУМ, III, 425) тощо.

Значення особи як носія певної процесуальної ознаки, що визначає її поведінку, і значення діючого предмета мають слова *обмежник¹* —пристрій, який регулює функціонування машин у межах установленної величини”, і *обмежник²* —той,хто дотримується застарілих норм і показників у виробництві” (СУМ, V, 536). Цікаво, що в —Словнику української мови” в одинадцяти томах багатозначну лексему *обмежник* у першому значенні подано як діючий предмет, що свідчить про неабияку продуктивність словотвірного типу з суфіксом *-ник* на позначення опредметненої дії. Можливо, цілий ряд слів з подібним значенням виник не шляхом перенесення дії з особи на предмет, а за мовною аналогією. Метонімізація назви особи як носія певної ознаки в наведеному прикладі не відіграє домінуючої ролі, тому утворена за аналогією назва механізму омонімізується з агентивною назвою.

На омонімії суфіксів *-ник¹* і *-ник²* ґрунтується також лексична омонімія слів *плавнік¹* —орган руху у риб” і *плавнік²* —дерева, уламки дерев, розбитих суден, які плавають у воді” (СУМ, VI, 557), *пересмішник¹* —тойхто любить висміювати, смішити кого-небудь”, і *пересмішник²* —птахщо наслідує голоси інших птахів” (СУМ, VI, 282), *запильник¹* —тй, хто, переносючи пилок квітів, запилює їх (про комах, птахів)”, і *запильник²* —орт рослин, пилок яких використовують для запилення рослин іншого

сорту” (СУМ, III, 253). Перший випадок об’єднує сигніфікативно різні моделі слів з омонімічними суфіксами *-ник¹* і *-ник²*. Окрім цього, ці слова граматично не ідентичні: у родовому відмінку однини відрізняються за граматичними формами (*плавника¹* і *плавнику²*). Омонімія в другому і третьому прикладах розвинулась метафорично: назви людини і птаха – в омонімічній парі *пересмішник¹* і *пересмішник²*, назви людини і рослини в однозвучних словах *запільник¹* і *запільник²*. Омонімічні іменникові утворення типу *купальник¹* —той, хто купається”, і *купальник²* —«стюм для купання” (СУМ, IV, 401), на думку окремих дослідників [12, 109], може розглядатися як утворення з паралельною віддієслівною або відад’єктивною мотивацією: омонімічні деривати, похідні від дієслова *купатися*, засвідчують омонімію суфіксальних морфем *-льник¹* і *-льник²*; оморфемність дериватів-омонімів, похідних від ад’єктивованих дієприкметника *купальний*, створюють суфікси *-ик¹* і *-ик²*.

Наведені структурно-словотвірні моделі віддієслівних омонімів послідовно відтворюють основні випадки міжморфемної валентності однозвучних похідних слів і семантичні відношення між морфемами, які беруть участь у творенні омонімічних дериватів за певними словотвірними типами. У подальших студіях плануємо представити структурно-словотвірні моделі омонімів-іменників відіменникового та відприкметникового походження, лексичних омонімів інших частин мови (прикметників, дієслів тощо).

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабкин А. М. Выступление в «Дискусии по вопросам омонимии...» / А. М. Бабкин // Лексикографический сборник. – М., 1960. – Вып. IV. – С. 77–78.
2. Бевзенко С. П. Исторична морфологія української мови / С. П. Бевзенко. – Ужгород : Закарпатське обл. в-во, 1960. – 416с.
3. Будагов Р.А. О связи семантических изменений с процессами словообразования и формирования словосочетания / Р. А. Будагов // Иностранный язык в школе. – 1957. – № 5. – С. 68–77.
4. Васильев А. И. Оморфемность словообразовательных суффиксов существительных / А. И. Васильев // Уч. Зап. Киргизского ун-та. – Фрунзе, 1963. – Вып. 8. – С. 50–56.
5. Гурычева М. С. Задачи изучения основного словарного фонда языка / М. С. Гурычева, Б. А. Серебренников // Вопросы языкознания. – 1953. – № 6. – С. 3–20.
6. Дементьев А. А. Очерки по словообразованию имен существительных в русском языке / А. А. Дементьев // Уч. зап. Куйбышевского пед. института. – 1959. – Вып. 27. – С. 5–181.
7. Ковалик І. І. Вступ. Дериватологія (словотвір) як самостійна лінгвістична дисципліна та її місце у системі наук про мову / І. І. Ковалик // Словотвір сучасної української літературної мови. – К. : Наукова думка, 1979. – С.54–56.
8. Ковалик І.І. Особливості іменникового словотвору східнослов’янської мовної групи / І.І. Ковалик // Питання слов’янського мовознавства. – 1983. – Кн. 9. – С. 3–17.
9. Кутина Л. Л. К вопросу об омонимии и ее отражению в словах / Л. Л. Кутина // Лексикографический сборник. – М., 1960. – Вып. IV. – С. 56–58.
10. Потиха З. А. Современное русское словообразование / З. А. Потиха. – М. : Просвещение, 1970. – 383 с.
11. Пророкова В. М. Некоторые особенности омонимии в немецком языке / В. М. Пророкова // Вопросы языкознания. – 1960. – № 5. – С. 76–79.
12. Родніна Л. О. Суфіксальний словотвір іменників у сучасній українській мові / Л. О. Родніна // Словотвір сучасної української літературної мови. – К. : Наукова думка, 1979. – С. 57–118.
13. Савченко І. С. Принципи виділення лексичних омонімів-іменників в українській мові : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02 – українська мова / І. С. Савченко. – К., 1994. – 240 с.
14. Соболева П. А. Словообразовательная полисемия и омонимия / П. А. Соболева. – М. : Наука, 1980. – 294 с.
15. Фалькович Ф. Ф. К вопросу об омонимии и полисемии / Ф. Ф. Фалькович // Вопросы языкознания. – 1960. – № 5. – С. 85–88.
16. Филин Ф. П. Выступление в «Дискусии по вопросам омонимии...» / Ф. П. Филин // Лексикографический сборник. – М., 1960. – Вып. IV. – С. 59–60.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. СУМ – Словник української мови : [в 11 т.]. – К. : Наукова думка, 1970 – Т. 1. – 799 с. ; 1971 – Т. 2. – 550 с. ; 1972. – Т. 3. – 654 с. ; 1973 – Т. 4. – 840 с. ; 1974 – Т. 5. – 840 с. ; 1975 – Т. 6. – 832 с. ; 1976. – Т. 7. – 723 с. ; 1977. – Т. 8. – 927 с. ; 1978. – Т. 9. – 916 с. ; 1979. – Т. 10. – 658 с. ; 1980. – Т. 11. – 699 с.

В статье рассмотрены структурно-словообразовательные модели омонимов-существительных отглагольного происхождения. В этих моделях отражены типы морфемной валентности омонимов и семантические отношения между морфемами (тождественными, многозначными, омонимичными), обуславливающие образование омонимов.

Ключевые слова: структурно-словообразовательные модели, омонимы-существительные отглагольного происхождения.

The article gives structural word formative models of noun-homonyms derived from verbs. These models show the main types of intermorphemic valency of homonyms and semantic relations of the morphemes (identical, polysemantic and homonymic) which contribute to the formation of homonymous derivatives.

Key words: structural word formative models, noun-homonyms derived from verbs.